CHATA YA VULULAMI BYA MAXELO

Chata ya Vululami bya Maxelo

Mhawuri 2020

Joyina Nhlangano wa Chata ya Vululami bya Maxelo!
Nomboro yo tihlanganisa: copac2@icon.co.za
011 447 1013
www.safsc.org.za www.copac.org.za

COPAC
CO-OPERATIVE AND POLICY ALTERNATIVE CENTER

Building Human Solidarity to Sustainable Life

SAFSC
SOUTH AFRICAN FOOD SOVEREIGNTY CAMPAIGN

Chata ya Vululami bya Maxelo[1]

1. Eka Vululami bya Maxelo Sweswi

Tanihi Maafrika, hi tshama swin'we eka tikonkulu ro saseka laha xitori xa vumunhu xi sunguleke kona. Hinkwerhu ka hina hi hlangana na munhu wo sungula loyi a famba a ololokile, lorha, ehleketa no hanya na swimilana, swiharhi, milambu, malwandle na makhwati. Namuntlha vumunhu lebyi na vumundzuku bya kona byi le nghozini. Afrika Dzonga a yi nge papalati tlhontlho lowu. Ku yisa emahlweni ku tirhisiwa oyili, gasi na malahla ku nyika matimba eka ikhonomi ya hina na vaaki swi endla misava ya hina ku va ndhawu leyi nga hanyekiki eka vutomi hinkwabyo.

Misava yi le ku onhakeni hi sisitimi leyi rhangisaka mimbuyelo emahlweni ka vutomi. Lembe rin'wana na rin'wana, mahiselo ya tlakuka laha ya nga na switandzhaku swo tika. Hi ku tlakuka ka 1-digri Selsias eka mahiselo ya laha misaveni ku sukela eku sunguleni ka ndzhundzuluko wa tifeme, hinkwaswo swi cinca hi xihatla: ku tlakuka ka maxelo ko hlamarisa swinene (dyandza, ndhambi, ku tshwa ka nhova, swihuhuri, moya wo hisa), ku wa ka mbango, ku tlakuka ka levhele wa lwandle, xikan'we na ntshikelelo lowukulu eka sisitimi ya Misava. Hi tsanile hikuva vumundzuku lebyi nga na maxelo ya kahle bya lahleka. Dyandza ra sweswi ri hi dyondzisile dyondzo. Hi hlundzukile hikuva milawu ya hina a yi yingiseriwi. Mpfumaleko wa ndzingano no xaniseka ka vanhu va ka hina, ku katsa ntungu wa matiko hinkwawo wa Covid-19, swi nyanyile. Kasi, hi na ntshembho hikuva sayense ya maxelo yi le ka tlhelo ra hina. Ku fana na sayense ya Covid-19, sayense ya maxelo ya lava hi teka goza sweswi. Chata leyi i xirhambo eka hinkwerhu lava hi nga na

[1]Chata ya Vululami bya Maxelo leyi yi suka eka pfhumba ra tsevu wa malembe, hi nkarhi wa dyandza ro tika eka matimu ya Afrika Dzonga, hi South African Food Sovereignty Campaign na Cooperative and Policy Alternative Centre. Yi hlohloteriwile hi xiavi ku suka eka miganga leyi pfumalaka mati, vateki va mahungu, swiyenge swa vukhongeri, vantshwa, vativi va sayense ya maxelo, swidyodzeki, mihlangano ya vamanana, mihlangano ya mbango na vululami bya vaaki, xikan'we na swiphemu leswi rhangeriwaka hi valweri. Nhlengeletano leyi khomiweke hi Hukuri 2019 yi kondletele mpfapfarhuto lowu vekiweke eka inthanete ku amukela mavonelo ya vaaki. Mavonelo yo hetelela ya vaaki ya nyikiwile eka Nhlengeletano ya Vululami bya Maxelo (Climate Justice Assembly) leyi khomiweke hi ti 16 Khotavuxika 2020. Tsalwa leri i mbuyelo wa endlelo leri ra mbhurisano na nsindziso wa vululami bya maxelo.

mhaka na vutomi bya vanhu na leswi nga riki vanhu ku tirhisana swin'we eka mavonelo – milorho ya vanhu, tindlela tin'wana no tsakela ku cinca lokukulu.

Migodi, vahluti, mbhasiso wa musi, vuphatsamo bya swihahampfhuka, tifeme ta semende, na timovha swi tisile nthyakiso, vuvabyi, vuxungu na ku hlupheka eka vaakatiko va hina. Vurimi byo tirhisa khemikali na byo rhumela ematikweni mambe byi nghenisa xandla eka mavabyi yo hambana. Kambe hi tshembhela eka swona. Hi tidyondzo leti dyondziweke hi ku onhakeriwa loku na nkoka wa swilo swo fana swo pfumelela vutomi (misava, mati, ku hanyisana ka swimila na swihadyana, eneji, sisimiti ya misava na xivandla xa swa inthanete), hi ya emahlweni ku antswisa ku tiyimisela ka hina eka vululami, loku simekiweke eka matimba ya vanhu. Hikwalaho, hi hlawula hi vukheta ku herisa nyimpi na ntumbuluko.

Nxungeto wa maxelo wo tala na ntshikelelo wa vuxaka bya swihadyana wu ta tisa ku xaniseka ngopfu (na mintungu ya matiko yo tala), eka votala, ngopfu-ngopfu vatirhi, swisiwana, vatsoniwa, lavo pfumala vutshamo na lava va pfumalaka. Lawa a hi makhombo ya ntumbuluko kambe na ku hluleka ka vurhangeri. Tanihi loko hi sirhelela vuxaka bya vutomi na hanyelo hi ku tlhantlha maxelo, hi lava ku herisa mpfumaleko wa vululami eka rixaka, ntlawa, rimbewu na vuxaka bya swihadyana. A hi nge pfumeleli vamanana na vana va ntolovelo ku va vona va tikeriwaka hi ntshikelelo, ku fana na nkarhi lowu a ku nga si fika Covid-19 na loko yi hundzile. Ntirho wo ongola lowu nga voniwiki emindyangwini no tinyiketelela ka vamanana emigangeni leyi sweleke swi nghenisa xandla eka ku xanisiwa loku nga tekiriweki enhlokweni ko susumetiwa hi vaxinuna na madzolonga swi ya emahlweni. Muganga wo pfumala nthyakiso na tisisitimi to seketela vutomi swi vula ku nyika matimba eka hinkwavo, ku katsa rixaka lera ha taka, ku suka eka sisitimi leyi yo onha mbango. Lowu i ntlimbo wa nkarhi wa hina na ntirho wa hina wa matimu tanihi Maafrika Dzonga, tanihi vanhu naswona tanihi xiphemu xa vaaki lava tshamaka emisaveni hi ku angarhela.

2. Swikongomelo swa Chata

Chata leyi yi kongoma ku:

2.1 Antswisa vulemukisi bya leswaku ha ringeta no hanyisana laha misaveni. Misava i kaya ra ntolovelo ra swilo hinkwaswo. Kwalaho, hi lava ku tiyisisa ntirho na vutihlamuleri bya hina tanihi vahlayisi va ku hanyisana na ntumbuluko laha misaveni na nhlanganhlangano wa vutomi lowu yi seketelaka.

2.2 Khutaza ku wisa eka ku ehleketa loku vangeke ntshikelelo na ku tiyisisa ku lwisana na ku kula, ndzima na kuva ehenhla. Matimba ya vumunhu ya tlimbanile hi swipimelo, landzelerisa, nhlonhlorhi na mindzilekano ya ku hanyisana hinkwako ka ntumbuluko. Swo fana leswi hi ku hleketa swi onha Misava, swi yi susumeta hi matimba lawa hi nga taka hi nga ya pimanisi.

2.3 Ku hlanganisa nakambe na mhaka yo rhendzela eka Misava ka leswi swi vulaka swona kuva vumunhu. Ntumbuluko a wu heli, naswona hi xiphemu xitsongo xa wona. Hi fanele ku amukela leswaku nchumu wun'wana na wun'wana wa ku hanyisana na ntumbuluko wu na nkoka wa risuna naswona wu fanele ku hloniphiwa.

2.4 Ntirhisano wo enta. Ha hlula swinene tanihi vanhu loko hi kombisa vun'we, avelana, hi hanya hi ku nonoka, hi tshunxekile, tiyisisa swilaveko swa hina no hlayisa masungulo ya vutomi bya hina. Nkarhi wo tlhontlha no herisa ku tianyakanyela swake, makwanga, mphikizano, madzolonga na ku hlula eka ku tumbuluka ka vumunhu loko ku fika.

2.5 Ku hlula eka ntshikelelo wa vurhangeri bya van'watipolotiki lava nga lawuriwaka, leswi ku nga ku hluleka ku ehleketa ku hundza eka nkarhi wo koma, mitlangu ya 'ku tirha hi ndlela ya ntolovelo' naswona leswi hlulekaka ku twisisa xivangelo xa swiphiqo. Hi alana na switshunxo swa vunwa leswi lehisaka nthyakiso no hlohlotela ku onhiwa ka sisitimi ya mbango wa vutomi loku nga twaleki.

2.6 Ku tiyisisa xidemokrasi xa hina, vumbiwa na ku cinca eka vumbiwa, hi ku vuyisela timfanelo ta hina na ku aka matimba ya vun'we ya vanhu, loko hi kongomana na mhaka ya xihatla ya maxelo na ku nyanya ka ntshikelelo wa vuxaka bya ntumbuluko.

3. Varhangeri va ku Cinca ko Amukeleka

Muakatiko un'wana na un'wana, muganga, xidorobana na ndhawu ya ntirho swi fanele ku yisa emahlweni ku cinca ku vona leswaku ku na ku cinca ka vuxaka bya ntumbuluko. Milawu leyi landzelaka yi ta lawula tindlela, makungu na maendlelo ya ku cinca ko twala emugangeni wa ka hina:

3.1 **Vululami bya maxelo:** Lava nga na vutihlamuleri byitsongo a va fanelangi ku vavisiwa kumbe ku rhwala tihakelo ta ntshikelelo wa maxelo. Hikwalaho swilaveko swa vatirhi, swisiwana, vo pfumala vutshamo, vanhu lava nga na vutsoniwa, vamanana va le hansi, vana na vaakatiko lava nga le khombyeni va le xikarhi ka ku cinca ko twala. Mimbuyelo ya ku cinca mbango yi fanele ku aviwa hi ku ringana.

3.2 **Vululami bya vaaki:** Vululami bya maxelo i vululami bya vaaki. Ku tlhontlha tinxaka hinkwato ta xihlawuhlawu na ntshikelelo tanihi leswi ti fambelanaka na rixaka, ntlawa, rimbewu na vukhale, ku hlayisa vululami bya maxelo na vaaki.

3.3 **Nkoka wa swilo swa mbango**: Ku hanya ku antswa, hi ku nonoka no tiyimela, hi ndlela ya nkoka wa swilo swa mbango, loku lemukaka ku hlantsweka ka tindlela hinkwato ta vutomi, ku hlangana ka hina na ku pfumelela ka matikhomelo ya nhlonipho na nhlayiso.

3.4 **Ku nghenelela eka xidemokrasi:** Maxelo hinkwawo na tipholisi hinkwato ta ku cinca ko amukeleka loku susumetiwaka hi marito, ku pfumelelana na swilaveko swa vanhu hinkwavo, ngopfu-ngopfu leswi langutaneke na ku onhiwa.

3.5 **Vuxaka bya vun'winyi:** Emintirhweni na vaakatiko, matimba ya vanhu ya fanele ku tikombisa hi ku lawula xidemokrasi na vun'winyi, ku katsa switirhisiwa swa vaaki swa xidemokrasi, ntirhisano, timfanelo to fana to tirhisa misava, vun'winyi byo hlanganela na ku nghenelela eka nkunguhato, ku katsa ku nghenelela eka mpimanyeto, eswidorobanini na madoroba, ku tiyisisa mafambiselo yo hlanganela eka vutomi ku pfumelela ku fana na tisisitimi.

3.6 **Ntirhisano wa matiko ya misava:** Ku kayakaya ka mani na mani i ku kayakaya loku avelanariwaka ku tiyisela eka vutomi. Eka mhaka ya ku nyanya ka ku chuha eka maxelo, ntirhisano wa matiko ya misava wu le xikarhi ka ku cinca ko amukeleka tanihi leswi ku tirhaka ku hlanganisa hinkwavo lava kayakayaka ku antswisa na nkarhi endzhaku ka nthyakiso wa misava.

3.7 **Ndlela ya xikoloni**: Xikoloni, endlelo ra xikoloni na pholisi ya ntshikelelo swi hi susumetela eka ku nyamalala. Leswi swi suka eka vukhongeri bya swicelwa, thekinoloji, timali, madzolonga na timakete. Hi ta tisusa eka sisitimi tanihi leswi hi tiyisisaka ku tlakusa vuxaka exikarhi ka vanhu na swihadyana swa ntumbuluko leswi nga le ka matimu ya hina, ndzhaka, vutivi na ku kayakaya ko tshikileleka emisaveni.

3.8 **Vululami byo hlanganisa tinxaka**: Ku hlayisa ka misava ko fana na ku hanya kun'we ka swihadyana i ka nkoka eka vululami byo hlanganisa tinxaka; ku hlayisa vumundzuku bya vana va hina, vantshwa na lava nga si velekiwaka.

4. Ku Cinca ka tindlela eka Macincelo yo Hundzuluka

Hi langutane na ku tika ko tala ka maxelo loku nga nghozi. Hi ku lulamisa ntshikelelo wa maxelo, loku khumbhaka hinkwaswo, hi nga tlhela hi rhangisa switshunxo eka mitshikelelo hinkwaswo ya swa mbango na hi switsongo ku herisiwa nyimpi na ntumbuluko. Ku cinca ka tisisitimi i swa nkoka ku lulamisa swivangelo swa ku cinca ka maxelo, makhombo ya kona na ku tshikileleka eka ku wa ka tisisitimi.

Ku na tindlela to hambana ta vanhu eka mafurha yo endliwa hi swiborisi, leswi nga fikelelaka swilaveko swa hina, ku antswisa vuswikoti bya hina ku tirhisana na makhombo ya maxelo na ku tilulamisela ku pfuxeta hi vuntshwa tisisitimi to seketela vutomi. Tindlela to cinca teleto ti ehleketiwile naswona tiva xiphemu xa ku kayakaya ka vanhu kuva va ringeta ku basisa mbango sweswi tanihi xiphemu xa ku cinca ko amukeleka. Hi tiyimiserile ku rhangisa ku cinca koloko na tindlela ta sisitimi ta xidemokrasi.

4.1 **Makungu ya Xidemokrasi na ku Cinca ko Amukeleka**: Manghenelo yo suka ehenhla ya ya ehansi ka ku cinca ko amukeleka ku hleketa onge vanhu va tiehleketela vari voxe na swilaveko swa le ntirhweni ku tumbuluxa kungu ro cinca ko twala ko enta. Swin'we, muakatiko un'wana na un'wana na le mitirhweni va fanele ku vumba kungu ro cinca ro twala ro enta. Leswi swi fanele ku endliwa hi ndlela ku pfumelela ku cinca ka eneji ko herisa nthyakiso wa moya, loko hi le tlhelo ku fikeleriwa swilaveko swa nkoka, na ku humelerisa tindlela ta tisisitimi, swikongomelo na milawu leswi vekiweke eka Chata.

4.2 **Eneji yo Pfuxetiwa ya Vun'winyi bya Vaaki na ya Miganga hi ku tirhisa Hunguta hi Switsongo eka Mafurha ya Swicelwa**: Ku tshembhela ka hina eka malahla, oyili na gasi ku fanele ku herisiwa tanihi leswi ku hatlisisaka ku onhaka ka maxelo, kwalaho ku fikela eka misava leyi nga tshamekiki. Eneji ya swin'okisi yi na nghozi swinne naswona ya durha. Hi le tlhelo, hi ta rhangisa tisisitimi ta eneji yo pfuxetiwa ya vun'winyi bya vaaki na ya miganga hi ku tirhisa (ku fana gezi ra solara, moya, haydro na ya le lwandle), yo seketeriwa hi mpimanyeto wo nghenelela na swikhenso (ku fana na tihakelo) eka tindhawu ta ntirho, makaya na miganga. Tithekinoloji teto ta eneji ti fanele ku hangalasiwa eAfrika Dzonga hi ku tirhisa eneji yo pfuxetiwa hi vuntshwa. Matirhiselo ya kahle ya eneji na thekinoloji swi tava swa nkoka eka ku cinca loku. Ku suka eka vuvekisi bya mafurha ya swicelwa, ku herisa mpfuneto swa mafurha ya swicelwa na ku herisa swicelwa (ku fana na cela ehansi ka misava, migodi ya malahla yo tala na swicelwa swa le lwandle) swa

boha. Vaendli va eneji lavakulu ku fana Eskom na Sasol va fanele ku tinyikela eka makungu lamakulu yo cinca yo twala yo enta, ku kuma ku tsakela ka vatirhi, ku khumbheka ka vaaki na rixaka lera ha taka.

4.3 **Ku Tihlayisa hi ku Humelerisa Swakudya:** Tisisitimi ta tifeme ta swakudya ta sweswi ti tisa ndlala, ti tirhisa mati hi ndlela leyi nga fanelangiki, onha mbango, thyakisa mbango no va swi nga tengangi. Ku phasa tihlampfi ku bindzula swi onhe vutomi bya le lwandle no tekela ehansi timfanelo ta mabindzu yo tihanyisa ya vuphasi bya tihlampfi. Muakatiko un'wana na un'wana u fanele ku rhangisa swilaveko swa marimelo yatsongo na ya masiku lawa. Mfanelo wa swakudya wu fanele ku nyika vahumelerisi va swakudya, vaphasi va tihlampfi lavatsongo, vaxavisi vamabindzu lavatsongo lava nga riki enawini na vatirhisi va gezi eka tisisitimi to tirhisa timfanelo hi ndlela yo fana ku vona leswaku swakudya swa xintu leswi faneleke swo aka swa kumeka nkarhi hinkwawo. Ku tlula kwalaho, ku hanyisana ka swimilana na swihadyana, ku lawula mbewu na switirhisiwa eka xilaveko xo humelerisa swi tiyisisa nkoka wa vutivisi bya swimila swa ndhawu yo karhi, timakete ta laha kaya, ku lawula mati lawa hiya tirhisaka hinkwerhu, matirhiselo ya misava hi vaaki, na rihanyo ra kahle. Mapurasi layakulu ya fanele ku hunguta laha ya rimaka kona ku vona leswaku kuna vululami bya misava, bya kahle, ku tiyisisa ntirhisano no vumba vun'we.

4.4 **Xidemokrasi xo Tirhisa Mati ku Ringana:** Mati ya lawuriwa hi vanhu vatsongo kasi vo tala va ya lava swinene. Mapurasi yo bindzula, migodi, gezi ro endliwa hi malahla, masimu ya chukele na timhandzi hi swin'wana leswi tirhisaka mati yo tala. Tanihi vaaki va kahle, swilaveko swa mati swi fanele ku lawuriwa hi vanhu hinkwavo na ku hlayisiwa eka nthyakiso. Ku ya emahlweni, matirhiselo ya mati ya fanele ku kunguhatiwa hi ndlela ya xidemokrasi no lawuriwa kahle ko tiyisisa timfanelo ta vaaki ku tirhisa hi ndlela ya kahle nchumu lowu kayivelaka. Miako ya mati na mbhasiso swi fanele ku antswisiwa, lawuriwa no langutisiwa ku vona matirhiselo ya kahle. Ku hlayisa mati eka ku herisa ku endla gezi hi malahla na van'wamapurasi

lavakulu swi ta antswisa ku matirhiselo ya mati. Ku tekela tekela enhlokweni matirhiselo ya kahle ya mati swi hi vaaki swi fanele ku endliwa.

4.5 **Tiphini hi Vutomi hi ku Tirha Katsongo:** Ntirho wa mani na mani tanihi ndlela yo tihanyisa no hola muhola a swa ha koteki. Mpfumaleko wa mitirho, mitirho yo hakela mali yitsongo no tirha tiawara to leha swi onha vaaki. Eka misava yo tirhisa ku hisa, tiawara ta ntirho ti fanele ku hungutiwa, kumbe ku fika eka kwalomu ka 4 wa masiku hi vhiki. Mitirho ya kahle, leyi nga thyakisi mbango yi fanele ku tiyisisiwa no seketeriwa hi vo tala, manghenelelo ya nkoka eka swa mbango eka vuhumelerisi, matirhiselo, matirhiselo ya timali na tindlela to hanya eka vun'we bya ikhonomi. Ikhonomi yeleyo yi ya hi swilaveko na matimba yo tirhisa xidemokrasi. Swin'we hi sisitimi ya mpfuneto wa muhulo wa matiko ya misava (UBIG) wo engetela eka nhundzu ya vaaki, vatirhi hinkwavo va fanele ku sirheleriwa eka ku cinca loku laviwaka naswona vaaki hi ku angarhela va ta tshamiseka. UBIG yi tala ku tlakusa ku humelrisa ka ndzhaka ya ximunhu eka ntirho wa vaaki.

4.6 **Mafambelo yo hlayisa mbango na Tisisitimi ta Swifambo swa Vaaki swa Eneji yo Basa:** Vamaki va timovha va na vutihlamuleri byo tala ku tekela ehansi tisisitimi ta swifambo swa vaaki swa eneji yo basa na vuvekisi lebyi nga vuyeriseki eka miako yo durha ya magondzo. Ku onha loku ku nga tisa makumu ku herisa nseketelo lowukulu wa nseketelo eka ku fambafamba, swikanyakanya, swithuthuthu swo tirhisa gezi ro tenga, tihanci na tidonki tanihi tindlela ta swifambo swo hlayisa mbango. Madoroba na swidorobana na swona swi fanele kuva swi nga thyakisiwi hi timovha no nyika miako yo hlayisa mbango kahle. Muaki un'wana na un'wana u fanele ku katsiwa eka sisitimi ra swifambo swa mani na mani ro katsa tibazi, switimele swo tirhisa tintambhu ta gezi ro tirhiseka na tithekinologi ta mati leswi hlayisaka mbango. Ntleketlo wa nhundzu wu fanele ku yisiwa eka switimele. Timovha leti nga tirhiseki gezi na mafurha ya swicelwa swi fanele ku herisiwa. Ntleketlo wa le moyeni na le lwandle wu fanele ku hunguta nthyakiso wa mbango kumbe wu hungutiwa.

4.7 **Ku Hunguta ka kahle no Hanya hi ku Olova**: Swakudya swa ntshungu na switirhisiwa na 'mahanyelo ya tiselebriti' ya tirhisa mali swinene, tlangisa mali no thyakisa mbango. Ku tlula leswi, tindhawu to lahla malakatsi, ku hlengeleta malakatsi na nthyakiso wa mbako swa onha. Ku hunguta ka kahle swi pfala vangwa hi ku pfuxeta swa khale (recycle), ku tirhisiwa nakambe, milawu ya ikhonomi yo tirhisana na vukhavi byo tiyiseleka eka ikhonomi ya hina ku endlela leswaku a ka ha ri na ku ceriwa swicelwa. Tithekinoloji tin'wana, ku fana no tirhisa pulasitiki kan'we, ti herisiwile. Swin'we hi ku hanya ko olova, hi nga hanya hi switirhisiwa switsongo na nthyakiso wutsongo wa mbango.

4.8 **Tindlu ta Vaaki ta Mbango wa kahle, ku Cinca ka Miako na Swidorobana:** Makaya yo tala laya nga kona a ya akiwangi ku tirhana na maxelo yo tika. Ku tlula leswi, vo tala va ha pfumalaka makaya emigangeni ya hina loko swifumi sw ri na tindhawu to tlanga golufu. Ku antswisa miako leyi nga kona na makaya ku languatana na ku hisa na maxelo yo nyanya. Leswi fanaka, makaya mantshwa ya fanele ku endliwa tanihi xiphemu xo hlayisa mbango, miganga, swidorobana, swikimi swo rhenta swa mhasipala na madoroba laha tindlela to aka ti tirhisaka switirhisiwa swa ntumbuluko, swi na ntshikelelo wutsongo eka mbango no nyika swilaveko swo hlayisa mbango eka vaaki tanihi xiphemu xa muganga. Swilaveko sweswo i swa tindlu, macincelo ya mahumeleriselo ya swakudya, matirhiselo ya kahle ya mati, ku hanyisana swin'we ka swiharhi na swihadyana, mahlayiselo yan'wana na ndzhaka. Semende a yi tirhisiwi laha hi ku langutisa nthyakiso wa mbango lowukulu naswona yi fanele ku herisiwa tanihi thekinoloji yo aka.

4.9 **Ku Hundza eka Tiikhonomi Letikulu:** Ku ehleketelela ka leswaku tiikhonimi ti endliwa hi hanyelo ra vanhu, ntumbuluko, mbuyelo, timakete, swimakiwa na ku kula swi onha hinkwaswo. Tiikhonomi letikulu ti tiyisisa ntsena rifumo ra lavatsongo, ku onha ka tona eka switirhisiwa, leswi tisaka nthyakiso na moya wo thyakisa ntumbuluko. Tiikhonomi ta hina ti fanele ku tirhela swilaveko swa hina tanihi vuxaka bya ntirhisano wa swa mbango na

swilaveko swa tisisitimi ta mbango. Hi lava tiikhonomi leti tekelaka enhlokweni nthyakiso wa mbango, ntsako, vunene, nsindziso eka tindlela to onha mbango (vuhleri bya oditi bya nkarhi na nkarhi), matirhiselo yo fana ya swa mbango na mindzilekano ya misava. Tiikhonomi ta hina ti fanele ku suka eka mhaka na switirhisiwa leswi hlelaka xiyimo xa swihadyana hinkwaswo no herisa ku onha eka ntumbuluku wa ximunhu xikan'we na swihadyana. Leswi swi fanele kuva endlelo ro simeka ajenda, pholisi, ku avelana switirhisiwa na makunguhatelo ya xidemokrasi.

4.10 **Swifumi swi fanele ku Hakelela Swikeleti swa swona swa Matirhiselo ya swilo swa ntumbuluko:** Swifumi emigangeni ya hina swi tirhisa switirhisiwa hi ndlela yo swi tlangisa, leswi khumbhaka mbango, no thyakisa mbango swinene. Swa hi kolota hinkwerhu eka swikweleti swa matirhiselo ya swa ntumbuluko naswona swi fanele ku rhwala ndzhwalo wa ku cinca ko amukeleka. Leswi swi vula xibalo xa xikweleti xa maxelo eka swifumi; swibalo swa le henhla eka vafambi hi swihahampfhuka, tijeta ta vona, mimovha ya manyunyu na yo tirhisa gezi; xibalo xa nthyakiso xo ya emahlweni lexi kongomaka tikhamphani leti nga herisiki nthyakiso hi xihatla; tihakelo ta vululami bya mbango eka vugevenga byo thyakisa mbango hi tikhamphani na mimfumo. Vatirhi va fanele hlayisa midende na minkwama ya midende, hi ku lawula vatirhi, ku vona leswaku ku na ku cinca ko amukeleka ku fikelela swilaveko na nseketelo wo vumba bangi ya ntirhisano ya rixaka ku pfuna emitirhweni, vaakatiko na mindyangu hi ku cincela eka eneji yo tirhiseka nakambe ya vona na ku fikelela makungu ya ku cinca ko amukeleka. Timali ta vaaki ti fanele ku hlayiseriwa eka xibalo xa ntumbuluko, mindzhuvo ya nthyakiso, ku tihumesa eka mafurha ya swicelwa, na switirhisiwa swa swibalo leswi yaka mahlweni.

4.11 **Vutivi i bya Nkoka eka ku Hlayiseka:** Kuna vangwa lerikulu ra vutivi eka vaaki mayelana na ku nyanya ka ku onhaka ka mbango. Hi kuma tisisitimi to hambana ta vutivi ku tlakusa vulemukisi no pona. Vutivi bya swilo swa xintu byi na matimba ku hi pfuna naswona byi fanele ku hakutiwa, ku dyondziwa

no hlonipheka. Sisitimi ya sayense ya swa misava, ku katsa sayense ya maxelo, i swa nkoka ku tivisa vaaki hi khomba ra maxelo na mitlhontlho. Sayense ya maxelo tanihi sayense ya vanhu swi fanele ku seketeriwa hi ntokoto wo twala kuya hi ku valanga no dyondza ku suka eka sisitimi ya mbango. Hi ku langutisa ku cinca ka maxelo, ndzavisiso na vutshuri ku vona leswaku kuna ku cinca ka sisitimi na ku antswisa ku tsakela ka vaaki swi fanele ku seketeriwa. Tiyunivhesiti na swikolo swi fanele ku katsa mitlhontlho leyi ya vutivi.

4.12 **Xilamulela mhango, Angarhela na Vuongori byo Siveleka:** Mpfumaleko wo ringana eka vuongori swi vula ku onha maxelo leswi tisaka mpfumaleko wa ndzingano, ku fana na hi nkarhi wa ntungu wa matiko wa Covid-19. Hi lava tisisitimi to tirhiseka, to fikeleleka no hlamula eka rihanyo ra vaaki ku fikelela swilaveko swa vanhu no lulamisa mitlhontlho ya rihanyo leyi fambelanaka na ku hisa ka maxelo. Tisisitime teto ta vuongori ti fanele ku kota ku tirhana na swilamulela mhango, ku chuha ka miehleketo, mavabyi na mintungu yintshwa. Nhlayiso wo angarhela na nhlavutelo swo sivela eka swa le hansi ku tiyisisiwa.

4.13 **Timfanelo ta Mbango na Switshunxo swa Maxelo ya Mbango:** Malwandle ya hina ya thyakisiwile, nhova yi onhiwile, misava leyi yiviweke na ku engeteleka ko lahleka ka vuxaka bya swilo swa ntumbuluko, hinkwaswo hi ku landza vubindzuri. Loko hi ta pona, swihadyana hinkwaswo leswi hanyaka swi fanele ku hloniphiwa. Vutomi hinkwabyo na tisisitimi ta swa mbango emisaveni ya hina swi hlangahlanganile naswona swi lava ku hanya, kuya emahlweni no vumba ndzhundzuluko wa nkoka. Timfanelo ta manghenelo eka swa ntumbuluko ti tiva nkoka wa tinxaka ta hinkwaswo leswi nga riki swa ximunhu. Ku tlula leswi, ntumbuluko wu na switshunxo swa wona eka ku cinca ka maxelo ku suka laha hi nga dyondzaka kona. Switshunxo sweswo swi katsa ku hlayisa, ku pfuxeta na migingiriko ya malawulelo ya misava leswi engetelaka ku hlayisa nthyakiso wa mbako enhoveni, nhlangano, madyelo, na le mabuweni ya malwandle na tindhawu ta mapurasi.

Tirhijisitara to hambana ta mbango eka vaaki i ta nkoka eka ku sirhelela switshunxo swo antswisa mbango.

4.14 **Vateki va Mahungu eka ku Lemukisa swa Maxelo:** Vateki va mahungu a hi ku tivisa vaaki hi ku ringanela ka ku cinca ka maxelo. Swi lava ku tekela enhlokweni ku cinca ka xisayense swinene na ku tivisa vaaki hi khombo ra maxelo, timhaka ta pholisi na ku cinca ka sisitimi loku lavekaka. Mahungu ya maxelo ya fanele ku haxiwa eka xiyenge xa rhadiyo, thelevhixini na vukandziyisi.

5. Kuya eka Xiyimo xa Vululami bya Maxelo xo Susumetiwa hi vanhu

Xiyimo xa Afrika Dzonga xi fanele ku va xiyimo xa vululami bya maxelo lexi tekelaka enhlokweni mhaka ya xihatla ya maxelo, loko hi le tlhelo xi tiyisisa xidemokrasi xa hina. Xi fanele ku leteriwa hi xivono, swikongomelo, milawu na sisitimi yo rhangeriwa hi vanhu leswi kumekaka eka Chata na tipholisi hinkwato ta kona ta maxelo swi fanele ku fambisana na Chata leyi. Ngopfu-ngopfu, xiyimo xa vululami bya mfumo byi fanele byi:

5.1 Pfumelela ku kunguhata ko nghenelela eka ku cinca ko amukeleka ku suka laha hansi.

5.2 Ku vumba maendlelo ya swa timali ta vaaki ku fana na nkwama wa ndzindzakhombo wa maxelo na tibondo ta swa mbango, ku nyika ntirho eka khombo ra maxelo eka Bangi ya Tiko, ku dyondzisa nakambe swiyenge swa timali swa vaaki na swo tiyimela ku seketela ku cinca na ku fikelerisa swibumabumelo swa xibalo eka chata leyi.

5.3 Vona leswaku swinawana leswi swo yisa emahlweni swi ta sivela ku onhiwa, swi veka swipimelo eka tikhamphani, swa nkoka naswona, i ku veka ku yirisa swicelwa swa mafurha eka nkarhi lowu taka.

5.4 Ku herisa nthyakiso wa mbango eka maendlelo ya tiko hinkwawo no fikelela ku sivela ku thyakisa mbango eka migingirko hinkwayo;

5.5 Mafambiselo na ku tumbuluxa hi vuntshwa miako ya mfumo hi ndlela ya xinawu tanihi leswi tiko ri hundzukaka ndhawu leyi nga ha tshamekiki.

5.6 Lulamisela tiko eka ku tlakuka ka tilevhele ta malwandle na ku teka swipimelo leswi faneleke tanihi xiphemu xo kunguhata eka malulamiselo.

5.7 Ku tiyisisa mafumelo ya miganga ku antswisa matimba na vuswikoti bya makunguhatelo ya xidemokrasi ku tirhana na nghozi ya maxelo.

5.8 Ku vumba vuswikoti bya swiyenge hi ku tirhisa sisitimi yo rhangela hi vufambisi bya vutivi bya maxelo, leswi swi katsa na vukorhokeri bya swa mindzilo bya tiko, swibedlhele swa vaaki leswi tirhaka kahle, swipanu swa swilamulela mhangu swo tirha kahle, ku engetela vuswikoti eka vukorhokeri bya swa maxelo na miako yo fambisa makhombo.

5.9 Tlakusa ndzavisiso na vutshuri ku tiyisisa ku cinca eka sisitimi yo tisa ku cinca ko amukeleka ku suka ehansi, ku tlakusa vulemukisi bya vaaki na ku vona leswaku swiyenge hinkwaswo swa vaaki swi na vurhangeri byo cinca eka maxelo.

5.10 Hunguta ku tirhisa timali hi vusopfa, herisa vukungungundzwana na ku tirha hi ndlela ya xiphurofexini eka matholelo ya vanhu lava faneleke etikweni ku tirha eka mfumo. Mfumo lowu nga langutisiki kuya hi rixaka wo rhangela hi vamanana wu fanele ku vumbiwa.

5.11 Hatlisisa nhlavutelo wo cinca vululami bya maxelo eka vuxaka ma matiko ya tinxaka, ku katsa 'Pan-Africanism', hi ku tlakusa: xiyimo xa vululami bya maxelo exikarhi ka mimfumo ya matiko ya Afrika ku koxa magoza ya xikweleti eka maxelo ku suka ematikweni ya n'walungu tanihi xiphemu xa Ntwanano wa Vululami bya Maxelo; swiyiriso swa vululami bya maxelo ehenhla ka matiko laya thyakisaka mbango, ntwanano eka vahlapfa na vabaleki; ndzavisiso; tindlela to cinca; ku hlanganisa eneji yo tirhiseka

nakambe, vuswikoti byo hlamula eka makhombo ya maxelo; na ku 'Herisa Ntwanano wa Swicelwa swa Mafurha' eka sisitemi ya UN leyi vuyerisaka mimfumo ya Afrika.

6. Matimba ya Vanhu ya Timfanelo to Tirhisa Misava na Ntirho wa Vululami bya Timfanelo eAfrika Dzonga

Vumundzuku bya vululami bya maxelo byi nga fikeleriwa ntsena hi matimba ya vanhu vo tirhisana. Hi dyondzile hi leswi ku suka eka ku lwisana na xikoloni, xihlawuhlawu no tirhisa tipholisi to ximakete.

Matimba ya suka eka swiyenge swo hambana swa vaaki, eka tisisitimi leti hi tiakaka, mihlangano na swiyenge leswi hi nga swiphemu swa swona, na tipolotiki leti hi ti endlaka. Matimba ya vanhu ya fanele ku va emahlweni ku sirhelela timfanelo ta mahanyelo eka swa ntumbuleko leswi tiyiselekaka eka hina na rixaka lera ha taka.

Vanhu i swihadyana swo kota ku tolovela ndhawu no olova. Hi twisisa swivangelo swa khombo ra maxelo naswona hi na swintshuxo swa xidemokirasi, swo cinca no amukeleka ku sivela ku hela. Chata leyi ya Vululami bya Maxelo i nsayino, xiviko, xo hi fambisa hinkwerhu kuya eka tlhelo ro cinca sisitimi sweswi na Ntirho wa Vululami bya Maxelo lowu herisaka ku xanisa ka lava nga le khombyeni no tshikileriwa. Vanhu vo tano va rhangerile masungulo ku vona leswaku ku na ku fikelela makhombo yo tala ya tiko leswi tiyisisaka ntshembho wa vo tala lowu hlamuseriweke eka Chata leyi. A hi tekeni goza ro hlayisa vaaki no va nyandza yin'we, eAfrika Dzonga hi ku tirhisa vun'we, hi nga si hundzela hi nkarhi.

Phambhili hi Chata ya Vululami bya Maxelo na ku Cinca ko Amukuleka ka Vutomi!